

Dornbach Márton

Esetleges adottság-e az emberi nézőpont tér-időbelisége?

Egy vita a kortárs Kant-értelmezésben és egy válaszkíséret Plessner nyomán

A *tiszta ész kritikájában* kifejtett elgondolás a térről és az időről alig néhány évvel a mű megjelenése után, Heinrich von Jacob és H. A. Pistorius ellenvetései hatására kezdte el foglalkoztatni Kant olvasóit, hogy aztán az 1860-as években F. A. Trendelenburg és Kuno Fischer elhúzódo vitája révén a formálódó újkantiánus irányzatra is ösztönzőleg hasson.¹ E korai disputák homlokterében az a kérdés állt, hogy helytálló-e Kant tézise a tér és az idő transzcendentális *idealitásáról* – miszerint tapasztalataink tér- és időbeli meghatározottságai nem maguknak a dolgoknak a tulajdonságait tükrözik, hanem érzéki szemlélőképességünk sajátos konstitúciójának tudhatók be. Kant elgondolása azonban felvet egy másik kérdést is, amely a tér és az idő mint szemléleti formák *esetlegességére* irányul. Tanulmányomban ezt a kérdést fogom körüljárni. Először újabb Kant-értelmezéseket fogok fontolóra venni, majd az egyik értelmezéshez kapcsolódva, de az exegétikai dilemmákat immár zárójelbe téve megkockáztatok egy állásfoglalást magával a filozófiai problémával kapcsolatban. A gondolatmenet íve az esetlegesség, az elgondolhatóság és az elevenség kulcsfogalmaira felfűzve rajzolható elő.

Első lépésben azt kell világosan látnunk, hogy az esetlegesség gyanúja miért hárítható el nehezebben a szemléleti formák, mint az értelem kategóriái kapcsán, jóllehet az utóbbiak sem immunizálhatók teljesen e gyanúval szemben. Az idevágó legfontosabb érveket tekintem

DOI: 10.61901/Kellek.2024.71.03

A szerző megbízott óraadó az ELTE BTK Filozófia Intézetben.
E-mail: marion.dornbach@gmail.com

- 1 Tobias Rosefeldt: Closing the Gap: A New Answer to an Old Objection against Kant's Argument for Transcendental Idealism. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 2016 (116):2, 181–203, <https://doi.org/10.1093/arisoc/aow011>; Frederick C. Beiser: *Late German Idealism: Trendelenburg and Lotze*. Oxford University Press, Oxford, 2013, 107–123, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199682959.001.0001>.

át a tanulmány első részében. Mivel Kant a transzcendentális dedukció későbbi (B) változatában kísérli meg eloszlatni a szemléleti formák esetlegességére vonatkozó aggályt, a második részben azt mutatom be újabb Kant-értelmezésekre és John McDowell Hegelhez kapcsolódó bírálatára támaszkodva, hogy a B-dedukcióban kidolgozott megoldás miért marad egy döntő tekintetben támadható. Miután rövid áttekintést adok a McDowell által diagnosztizált problémára adott megoldási javaslatokról, a harmadik részben rátérek arra a véleményem szerint meggyőző okfejtésre, amellyel Simon Gurofsky veszi védelmébe a kanti koncepciót. Végül a negyedik részben egy olyan továbbgondolási javaslatot fűzök hozzá Gurofsky fejtegetéséhez, amely a Kant-értelmezés nehézségeitől függetlenül is megvilágítónak ígérkezik. Itt, a tanulmány végén azt a jellegzetesen kanti kérdést, hogy mi gondolható el értelmesen, egy olyan szempontból fogom fontolóra venni, amelyre Kant csak elvétve utal, és a szóban forgó összefüggésben nem is vesz figyelembe: nevezetesen abból a sarkalatos tényből kiindulva, hogy élőlények vagyunk. E tény releváns következményeire fogok rámutatni egy Kant meglátásait radikálisan újragondoló huszadik századi szerző, Helmuth Plessner filozófiai antropológiájára támaszkodva. Amellett fogok érvelni, hogy a tér és az idő mint *szemléleti* formák szükségessége az eleven szubjektum *kategoriális* értelemben vett tér-időbeliségében gyökeredzik.

A kategóriák ambivalens státusza

Az érzéki szemlélet és az értelem között tett alapvető megkülönböztetésével összhangban Kant megismerőképességünk kétféle a priori formáját azonosítja. Az érzéki szemlélet receptivitása révén adódó sokféleség formális rendezőelvei a tér és az idő. Az értelem spontán tevékenységének a formális feltételei a kategóriák: a minden tárgy *mint* tárgy általános formáját meghatározó tiszta fogalmak, amelyek szerint a gondolkodás az érzéki szemlélet adatait egybekapcsolja és tárgyakra vonatkoztatja. Kant több megjegyzésével is utal egy fontos különbségre a kétféle a priori forma között. A tér és az idő csupán a sajátlagosan emberi konstitúciójú szubjektumok számára szükséges feltételei a megismerésnek. Elgondolhatók olyan nem-emberi véges szubjektumok, akik hozzánk hasonlóan csak érzéki szemlélet (és nem a dolgokat érzékletek közvetítése nélkül megragadni képes, kvázi-isteni „intellektuális szemlélet”) útján ismerhetnek meg tárgyakat, ám azokról nem időben és térben, hanem valamilyen más szemléleti formák útján szereznek tudomást. A kategóriák

ezzel szemben „mindenféle szemlélet tárgyaira kiterjednek, akár hasonlít a miénkre, akár nem, csak az a fontos, hogy érzéki és ne intellektuális legyen...”². Ezért a kategóriák „tovább terjednek az érzékelésen, mert anélkül gondolnak el objektumokat, hogy tekintetbe vennék a sajátos módot (az érzékelését), ahogyan azok adva lehetnek”³.

De miért is állítja Kant, hogy a kategóriák tovább terjednek a szemléleti formáinkon? Kézenfekvőnek tűnhet úgy értelmezni ezt az kijelentést, hogy a kategóriák elengedhetetlen feltételeit képezik *bármilyen* lehetséges véges megismerésnek, a szubjektum sajátos konstitúciójától függetlenül. A kijelentés ilyenén értelmezése fontos munícióként szolgál azoknak a kommentátoroknak, akik a kategóriák objektivitására hivatkozva hatástalanítanak a szubjektivizmus Hegel által megfogalmazott vádját Kant transzcendentális idealizmusával szemben. Ameriks és Guyer például úgy érvel, hogy mivel *bármilyen* véges tudat csak az értelem kategóriái révén vonatkozhat egyáltalán tárgyakra, ezek a megismerés *konstitutív* feltételei, tehát objektívnek tekinthetők.⁴ A szemléleti formák viszont csupán az emberi nézőpont perspektivikus sajátosságai. Vagyis nem a megismerés *konstitutív* feltételei, amelyek bármilyen véges megismerő számára meghatározzák a tárgyiség formáját, hanem szubjektív, és ezért *korlátozó* jellegű feltételek – akár azt is mondhatnánk,⁵ Allison más összefüggésben javasolt megkülönböztetésével élve, hogy nem „episztemikus”, hanem egy nagyon általános értelemben „pszichológiai” feltételek. Ameriks és Guyer szerint az a megszorítás, hogy nem a magukban való dolgokat ismerhetjük meg, hanem csak jelenségeket, *nem* abból a magától értetődő tényből következik, hogy bármilyen megismerésre csak bizonyos megismerési feltételek szerint tehetünk szert – ahogy a transzcendentális idealizmus mellett felhozott, a posztkantianus idealisták hatását tükröző ún. „rövid

- 2 Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Ictus Kiadó, Szeged, 1995, 154; B148. A műre a továbbiakban TÉK rövidítéssel hivatkozom, a szokásos módon megadva az első két kiadás (A és B) oldalszámát is.
- 3 TÉK 262; B310/A254.
- 4 Karl Ameriks: Kant, Fichte, and Short Arguments to Idealism. In Uő: *Kant and the Fate of Autonomy: Problems in the Appropriation of the Critical Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 163–186, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173346>; Paul Guyer: Thought and Being: Hegel's Critique of Kant's Theoretical Philosophy. In Frederick C. Beiser (szerk.): *The Cambridge Companion to Hegel*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993, 171–210, <https://doi.org/10.1017/CCOL0521382742.007>.
- 5 Henry E. Allison: *Kant's Transcendental Idealism: An Interpretation and Defense. Revised and Enlarged Edition*. Yale University Press, New Haven, 2004, 11, <https://doi.org/10.2307/j.ctt1cc2kjc>.

argumentum” alapján gondolhatnánk.⁶ Megismeréseink fenomenális jellege specifikusan az érzéki szemlélet formáinak az esetleges, szubjektív jellegéből következik. Ezzel szemben az érzéki tartalmaktól és szemléleti formáktól elvonatkoztató, egyedül a kategóriákra támaszkodó tiszta gondolkodás révén, ha nem is megismerhetjük, de bizonyos minimális, ám a gyakorlati ész számára perdöntő értelemben azért meghatározhatjuk a magánvalót – legalábbis ha elfogadjuk Ameriks⁷ és Guyer⁸ értelmezését.

Ezzel az értelmezési iránnyal két ellenvetés szegezhető szembe, amelyek egymással is ütköznek. Először is a transzcendentális idealizmus melletti rövid argumentum talán mégsem söpörhető le egykönnyen. Amint arra Bristow rámutat,⁹ Hegel helyesen látta, hogy Kant elgondolásában megismerésünk fenomenális státusza nem kognitív konstitúciónk esetlegességén, hanem annak végességén alapul. Még ha el is fogadjuk, hogy az értelem kategóriái nem esetlegesek a fent vázolt értelemben, attól még szubjektívek. Sőt, alapvetőbb értelemben szubjektívek, mint a szemlélet formái. Míg ugyanis a tér és az idő csak az emberi lények számára megkerülhetetlen megismerési formák, a kategóriák szükségszerűsége az általában vett véges szubjektivitás alapstruktúrájában gyökerezik: abban, hogy egy véges szubjektum gondolkodása csak a saját belső, formális szabályai szerint tud működni, és csak valamilyen tárgyaktól afficiált (tér-időbeli, vagy más szemléleti formáknak alávetett) érzéki szemlélet közvetítésével tehet szert bármilyen tartalomra. Igaz, tudunk, sőt kénytelenek vagyunk bizonyos összefüggésekben minden érzéki tartalomtól elvonatkoztatott tiszta gondolkodást végezni a kategóriákra támaszkodva – például amikor az okság és függés idősemáktól megtisztított kategóriája segítségével megkülönböztetjük a magánvalót a jelenségektől. Azonban a tiszta gondolkodás üres, híján van minden tárgyvonatkozásnak, és csupán abból a szubjektív szükségszerűségből fakad, hogy reflektálnunk kell lehetséges tapasztalásunk határaitra.

Az Ameriks és Guyer által javasolt értelmezéssel szemben felhozható másik ellenvetés ütközik az imént tárgyalttal, ugyanis kételyt támaszt arra nézve, hogy vajon a kategóriák csakugyan a véges szubjektivitás mint olyan alapstruktúrájából következnek-e. E második ellenvetés arra hívja fel a figyelmet, hogy nem zárható ki egyértelműen a más kategóriák

6 Ameriks: i. m., 164.

7 Karl Ameriks: Hegel's Critique of Kant's Theoretical Philosophy. *Philosophy and Phenomenological Research*, 1985 (46):1, 1–35, 24.

8 Guyer: i. m., 187.

9 William F. Bristow: *Hegel and the Transformation of Philosophical Critique*. Oxford University Press, Oxford, 2007, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199290642.001.0001>.

szerint gondolkodó véges szubjektumok lehetősége. Idézzük csak fel újra Kant kijelentését, miszerint kategóriáinkat egy nem térben és időben szemlélő hipotetikus lény érzékleteire is kiterjeszhetnénk. Amint arra Moore rámutat,¹⁰ ez a megállapítás korántsem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szóban forgó hipotetikus lények a maguk részéről más kategóriák szerint szintetizálják az érzéki szemléleteiket. Márpedig ha nem zárhatjuk ki a miénktől eltérő kategória-készletek lehetőségét, akkor a kategóriáinkat is a megismerés szubjektív és korlátozó jellegű, nem pedig konstitutív feltételének kell tartanunk.

A problémát nagy körültekintéssel veszi szemügyre Gomes, Moore és Stephenson egy közös cikkben.¹¹ Három lehetséges tézist tesznek mérlegre, melyek a kategóriák kontingenciáját, a szükségszerűségüket, illetve a kérdés eldönthetetlenségét állítják. A szerzők annyiban elfogadják a szakirodalomban uralkodó konszenzust, hogy leszögezik: egyértelműen kizárható a kontingencia-tézis. Kant nem állítja, hogy lehetségesek más kategóriák szerint gondolkodó véges szubjektumok. Csakhogy Kant mellett a tézis mellett sem foglal állást egyértelműen, hogy a kategóriák minden véges szubjektum számára szükségszerűek. Nyitva hagyni látszik azt a lehetőséget, hogy a filozófiai gondolkodásnak nem áll módjában eldönteni a kategóriák státuszára vonatkozó kérdést. A szerzők elemzése szerint Kant megfogalmazásaiból és alapvető előfeltevéseiből sem a szükségszerűség-tézis, sem az eldönthetetlenség-tézis nem következik kényszerítő erővel. Noha elképzelhető, hogy Kantnak csak kontingens okokból nem sikerült dűlőre vinnie a kérdést, a szerzők egy érdekesebb lehetőséget is felvetnek. Kant talán úgy sejtette, a szükségszerűség vagy eldönthetetlenség alternatívája maga is elvi okokból eldönthetetlen; ám jó okkal tartózkodott attól, hogy tudható igazságként deklarálja ezt a „másodrendű eldönthetetlenséget”. A szerzők szerint ugyanis Kant kritikai vállalkozása számára irányadó egy Timothy Williamson nyomán „fényességnek” (*luminosity*) nevezhető metafizikai elv: amennyiben egy filozófiai kérdésre tudható a válasz, úgy ez a tény is tudható, és megfordítva, ha lehetetlen tudnunk, hogy egy filozófiai kérdésre tudható-e a válasz, akkor magát a választ sem tudhatjuk. Meglehet, eldönthetetlen, hogy a kategóriák szükségszerűek-e, vagy eldönthetetlen a státuszuk. Ám

- 10 Adrian W. Moore: *Armchair Knowledge: Some Kantian Reflections*. In *Uő: The Human A Priori: Essays on How We Make Sense in Philosophy, Ethics, and Mathematics*. Oxford University Press, Oxford, 2023, 37–38, <https://doi.org/10.1093/oso/9780192871411.003.0002>.
- 11 Anil Gomes – Adrian W. Moore – Andrew Stephenson: *On the Necessity of the Categories*. *The Philosophical Review*, 2022 (131):2, 129–168, <https://doi.org/10.1215/00318108-9554678>.

ha így volna is, ezt nem tudhatnánk, hiszen a másodrendű eldönthetlenségről való vélelmezett tudásunkból a fényesség-elv szerint az elsőrendű eldönthetlenségre kellene következtetnünk, amivel viszont éppen a másodrendű eldönthetlenségre vonatkozó állítólagos tudásunkra cáfolnánk rá. Így aztán Kant nem tehet egyebet, mint hogy függőben hagyja a kategóriáinkra vonatkozó elsőrendű kérdést. Ezt a szerzők szerint az a tartalmi megfontolás is indokolhatja, hogy nem világos, miként gondolkodhatnánk egyáltalán koherens módon a miénkétől alapvetően különböző gondolkodási formák lehetőségéről vagy lehetetlenségéről.¹²

Nyilvánvalóan nem ütközünk ilyen logikai korlátba, amennyiben a miénkétől eltérő *szemléleti* formák lehetőségéről vagy lehetetlenségéről próbálunk meg gondolkodni.¹³ Az eddig áttekintett megfontolások alapján mindenesetre megállapítható egyfajta aszimmetria a kétféle a priori forma között. A térről és az időről ugyanis Kant egyértelműen kijelenti, hogy elgondolhatók más szemléleti formák útján megismerő véges szubjektumok. Azonban a kategóriákkal kapcsolatban legfeljebb annyit mondhatunk, hogy Kant a kérdés eldönthetlenségének a lehetőségét nyitva hagyva (körmönfontan fogalmazva) nem zárja ki más kategóriák *lehetőségének a lehetőségét* – de azt a lehetőséget sem, hogy a kategóriák minden véges megismerő számára szükségszerűek. Míg tehát a kategóriák kapcsán csupán arról van szó, hogy nem immunizálhatók tökéletesen az esetlegesség gyanúja ellen, a szemléleti formáink esetlegessége – legalábbis az eddigiek alapján – bizonyosnak tűnik. És van még egy megfontolás, amellyel összefüggésben azt mondhatjuk, hogy a szemléleti formáink úgyszólván provinciálisabbak, mint a kategóriáink. Hiszen Kant korábban idézett megállapítása szerint a kategóriáinkat akár egy más szemléleti formákkal rendelkező véges szubjektum érzékleteire

12 Ezzel szemben Altrichter azért érvelhet amellet, hogy Kant koncepciója szerint csak a formálogikát sértő lehetőségek elgondolhatatlanok, nyitva hagyva a miénkétől eltérő kategóriák lehetőségét, mert az első kritika „egyik legnagyobb szegényfoltjának” tartja a kategóriákat a formálogikai ítéletformákból levezető metafizikai dedukciót. Ha zárójelezzük is azt a kérdést, hogy perdöntök-e Altrichter ellenvetései a sokat bírált metafizikai dedukciót rehabilitáló újabb elemzések fényében – az értelmezése ellen szól az a körülmény, hogy az általa hivatkozott szöveg helyeken Kant (a kontextust figyelembe véve) alighanem egy nem-diszkurzív, hanem intuitív (tehát egyáltalán nem kategóriák szerint gondolkodó) értelemre utal az emberi értelem hipotetikus alternatívájaként, és nem egy más kategóriák szerint gondolkodó véges elmére. Altrichter Ferenc: Fogalom és szemlélet. In Háty János (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1993, 17–50, 48–49.

13 Stephen P. Engstrom: The Transcendental Deduction and Skepticism. *Journal of the History of Philosophy*, 1994 (32):3, 359–380, 380, <https://doi.org/10.1353/hph.1994.0069>.

is kiterjeszhetnénk; megfordítva viszont abban már korántsem lehetünk biztosak, hogy a térben és időben adódó érzéki szemléleteink bármilyen lehetséges kategória-készlet szerint elgondolhatók.

A szemléleti formák a B-dedukcióban: McDowell diagnózisa és négy megoldási lehetőség

A vázolt aszimmetria fényében különösen fontos az a kérdés, hogy mi szavatolja a kétféle a priori forma összhangját, és így az objektív megismerés lehetőségét. E kérdést Kant a legkiélezettebb formában a transzcendentális dedukció *A tiszta ész kritikája* második kiadása számára átdolgozott második (B) változatában taglalja. A B-dedukció első lépésében Kant még csak azt az *analitikus* (vagyis az objektív tapasztalás pusztja fogalmából levezetett) belátást fogalmazza meg, hogy *bármilyen* szemlélet csak akkor vonatkozhat valamilyen tárgyra, ha felmutatja az értelem kategóriái által megkövetelt logikai formát. A B-dedukció második lépésében azonban Kant azt a szintetikus (tehát az objektív tapasztalás pusztja fogalmán túlmenően az érzéki szemléletünkre is támaszkodó) megállapítást teszi, hogy *a mi térben és időben adódó* érzéki szemléleteink eleget tesznek az első lépésben megfogalmazott követelménynek. Mégpedig azért lehetünk biztosak abban, hogy minden érzéki szemléletünk tárgyakra vonatkozatható a kategóriák szerint, mert az érzéki adódás formális feltételei nem függetlenek a tárgyként elgondolhatóság kategoriális feltételeitől. A kanti okfejtés kulcsa a tér és az idő, úgy is mint az érzéki szemléleteink rendezőelvéként működő formák, melyekről minden érzéki tartalomtól mentes, tiszta, „formális szemléletekkel” is rendelkezünk.¹⁴ Kant perdöntő állítása az, hogy az időről és a térről alkotott tiszta, formális szemléletünket meghatározza egy sajátos, a „produktív képzelőerő” közvetítésével elvégzett értelmi szintézis, amely úgyszólván megelőlegezi tárgyakra vonatkozó gondolataink kategoriális egységét.¹⁵ Így aztán érzéki szemléletünk a priori formái már eleve felmutatják azt a másik fajta, az értelem tevékenységének betudható logikai formát, amelyet a tárgyak viszonylatában a kategóriák rögzítenek – mely kategóriák kapcsán, amint láttuk, legalábbis nem kizárható, hogy minden lehetséges véges megismerés konstitutív,

14 TÉK 162 lábjegyzet, B160–161 lábjegyzet.

15 TÉK 155–158, B150–155; TÉK 646, A99–100.

és nem korlátozó jellegű feltételei (még ha nem is immunizálhatók az esetlegesség gyanúja ellen).

Kant tehát a B-dedukció második lépésében azt igyekszik megmutatni, hogy érzéki szemléletünk *sajátlagosan emberi* formái összhangban vannak a (reményeink szerint) *bármilyen* véges megismerés számára megkerülhetetlen kategóriákkal. Másképpen fogalmazva: a szemléleti formáinkat intellektualizálva próbálja meg eloszlatni azt az aggályt, hogy ezek talán csak korlátozó jellegű, szubjektív perspektivikus adottságok. Nem véletlenül innen indul ki a fiatal Hegel a *Hit és tudás* című értekezésében,¹⁶ hogy felszabadítsa a gondolkodást az esetleges, szubjektív feltételeknek alávetett szemléleti adódás korlátjától, és így a végesként felfogott emberi nézőponttól. Hegel azonban csak a B-dedukcióban felsejlő spekulatív koncepciót tartja követendőnek, míg keményen bírálja a kanti megoldás felemáságát és visszacsúsztatását az emberi végesség meghaladhatatlanságát valló dogmatikus szubjektivizmusba. És éppen Hegel bírálata irányítja rá a figyelmünket a döntő kérdésre: mégis mennyiben intellektualizálja Kant a szemléleti formáinkat a B-dedukcióban?¹⁷

Hogy ne vesszünk el teljesen a Kant-exegézis sűrűjében, itt csak jelzem, hogy véleményem szerint melyik értelmezési irány kínálja *A tiszta ész kritikája* betűjének és szellemének leginkább megfelelő választ a fenti kérdésre: az, amelyik egy mérsékelten intellektualista álláspontot tulajdonít Kantnak.¹⁸ A szóban forgó értelmezések szerint az idő és a tér

- 16 Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Gesammelte Werke*, 31 kötet (szerk. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften). Felix Meiner, Hamburg, 1989, 4, 325–335. (A továbbiakban: GW/kötetszám/oldalszám.)
- 17 E kérdés tétjét és egyben a kanti koncepció Janus-arcúságát jelzi az a tény, hogy a B-dedukció második lépése Heidegger Kant-értelmezésében is kulcsszerepet kap, ő azonban éppen ellenkező irányból bírálja: nem az emberi végesség dogmájához való kishitű ragaszkodás, hanem a végesség felismerésétől való megrettenés dokumentumaként. Heidegger szerint a B-dedukcióban Kant visszahőkölt attól a radikális belátástól az emberi végességgel kapcsolatban, amely a produktív képzelőerő elméletében csapódott le a korábbi (A) változatban, és ezért a produktív képzelőerőt mintegy domesztikálándó végül inkább alárendelte azt az értelemnek – ezzel (Heidegger szerint) megelőgezve Hegel fatális törekvését arra, hogy logikává üresítse ki a metafizikát. Lásd: Martin Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*. (Gesamtausgabe Band 3). Vittorio Klostermann, Frankfurt, 1991, 161 (§31) és 244 (§45).
- 18 Christian Onof – Dennis Schulting: Space as Form of Intuition and as Formal Intuition: On the Note to B160 in Kant's 'Critique of Pure Reason.' *The Philosophical Review*, 2015 (124):1, 1–58, <https://doi.org/10.1215/00318108-2812650>; Henry E. Allison: *Kant's Transcendental Deduction: An Analytical-Historical Commentary*. Oxford University Press, Oxford, 2015, 408–413, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198724858.001.0001>; Colin McLear: Two Kinds of Unity in the Critique of Pure Reason. *Journal of the History of Philosophy*, 2015 (53):1, 79–110, <https://doi.org/10.1093/johp/53.1.79>.

az imént vázolt tiszta értelmi szintézisnek köszönhetően az aritmetika és a geometria fogalmaival megragadható egységgel bír. Ám hiba volna azt gondolni, hogy a szemléleti formáink nem egyebek, mint az értelem spontaneitásának produktumai. Mindkét szemléleti forma rendelkezik ugyanis olyan sajátosságokkal, amelyek nemcsak hogy az értelem szintetikus hatásától függetlenül adóttak, hanem azt transzcendentális értelem-ben megelőzik. Onof és Schulting elemzése szerint¹⁹ ezek közé tartozik a tér vonatkozásában a szingularitás, az egész primátusa a részek előtt, a végtelenség, a végtelen oszthatóság, a kontinuitás, a homogeneitás és a részek kölcsönösen külsődleges viszonya (de nem a tér háromdimenziós jellege),²⁰ és ezekhez hozzávehetjük az időre nézve az irreverzibilitást és a három idősíkot. Szemléleti formáink eme pre-szintetikus sajátosságai végső soron esetlegesek, minthogy nem következnek a gondolkodás törvényszerűségeiből.

Az imént összegzett értelmezések fényében azonban nemcsak a fiatal Hegel kritikája tűnhet indokoltnak, hanem az a részletezőbb bíráló is, amellyel John McDowell illeti a B-dedukciót,²¹ kritikusan továbbgondolva Pippin²² úttörő elemzését a kanti kritika Hegel általi radikalizációjáról.²³

org/10.1353/hph.2015.0011; James Conant: Why Kant Is Not a Kantian. *Philosophical Topics*, 2016 (44):1, 75–125, 112–114, <https://doi.org/10.5840/philtopics20164417>; Rosalind Chaplin: Kant on the Givenness of Space and Time. *European Journal of Philosophy*, 2022 (30):3, 877–898, <https://doi.org/10.1111/ejop.12817>.

- 19 Onof–Schulting: i. m.
- 20 Uo: 51–52, 73. lábjegyzet.
- 21 John McDowell: Hegel and the Myth of the Given. In Wolfgang Welsch – Klaus Vieweg (szerk.): *Das Interesse des Denkens: Hegel aus heutiger Sicht*. Wilhelm Fink, München, 2003, 75–88, https://doi.org/10.30965/9783846745557_006; John McDowell: Hegel's Idealism as Radicalization of Kant. In Uó: *Having the World in View: Essays On Kant, Hegel and Sellars*. Harvard University Press, Cambridge/MA, 2009, 69–89. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1nzfgm8.7>; John McDowell: On Pippin's Postscript. In Uó: *Having the World in View: Essays On Kant, Hegel and Sellars*. Id. kiad., 185–204.
- 22 Robert B. Pippin: *Hegel's Idealism: The Satisfactions of Self-Consciousness*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989, 24–32, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511621109>.
- 23 Pippin úgy látja, hogy a B-dedukció második lépésében Hegel által diagnosztizált központi problémát a gondolkodásunkat szabályozó kategóriák függetlensége a szemléleti adódás külső korlátjától. Ez ugyanis azt az aggasztó lehetőséget veti fel, hogy gondolkodásunk formája lehetne akár gyökeresen más is. Pippin erre a „transzcendentális szkeptícizmusra” adott válaszként értelmezi *A szellem fenomenológiáját*, amelyben Hegel – Kant deduktív okfejtése helyett – társias gondolkodás-módunk szükségszerű fejlődését rekonstruálva hártja el azt a gyanút, hogy talán pszichológiailag vagy történetileg esetleges az, ahogyan gondolkodunk (Pippin: *Hegel's Idealism*. Id. kiad.; Uó: Postscript: On McDowell's Response to 'Leaving Nature Behind'. In Uó: *The Persistence of Subjectivity: On the Kantian Aftermath*.

McDowell szerint Hegel helyesen látta, hogy Kantnak nem sikerül elkerülnie a „szubjektív pszichologizmus” csapdáját. A probléma gyökere a szemléleti formák „externalitása”. Noha a tér és az idő logikai egysége az értelem tiszta szintézisének tudható be, a szemléleti formák ímént említett, előzetesen adott sajátosságairól ez nem mondható el. A tér és az idő ezen pre-szintetikus sajátosságai ezért nem következnek abból, hogy mit jelent egyáltalán véges megismerő szubjektumnak lenni, hanem úgyszólván külsődlegesek a „kognitív szabadságunk” (vagyis gondolkodásunk apperceptív spontaneitása) viszonylatában.²⁴ Ha viszont így áll a dolog, akkor a tér és az idő hiába vannak összhangban a megismerés *konstitutív* kategoriális feltételeivel – attól még ezek a szemléleti formák a pre-szintetikus sajátosságaik következtében mégsem *konstitutív*, hanem *korlátozó* jellegű feltételei az emberi megismerésnek, vagyis az emberi nézőpont perspektivikus, szubjektív adottságai.

A szemléleti formák szubjektivitása pedig McDowell szerint a kategóriákat is „megfertőzi”.²⁵ Igaz, Kant idézett állítása – miszerint kategóriáink egy másféle szemléleti formákkal rendelkező véges szubjektum érzéleteire is kiterjeszthetők – arra enged következtetni, hogy bármilyen szemléleti formán *eo ipso* elvégezhető a produktív képzelőerő közvetítésével végrehajtott tiszta értelmi szintézis, és ezért kategóriáink hatáskörét nem korlátozzák a tér és az idő esetleges, pre-szintetikus sajátosságai. Ám árulkodó az a tény, hogy Kant ennek ellenére szükségesnek tartja a B-dedukció második lépését. Nem elég ugyanis azt belátnunk, hogy a szemléleti formáinkon (ahogy bármilyen szemléleti formán) végrehajtható a tiszta értelmi szintézis, hogy tehát azok összhangba hozhatók a gondolkodás által megkövetelt logikai formával. Ahhoz, hogy csorbítatlan értelemben objektívnek tekinthessük a kategóriáinkat, Kantnak azt kellene megmutatnia, hogy a kategóriáinkkal *pontosan úgy* gondoljuk el a tárgyakat, amiképpen azok számunkra az érzéki szemléletben adódnak. És megfordítva, az érzéki adódás formája csak akkor számíthatna csorbítatlanul objektívnek, ha nemcsak összhangban lenne a tárgyként

Cambridge University Press, Cambridge, 2005, 215, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614637.011>. Noha McDowell Pippin értelmezéséből indul ki, vitatja azt, hogy a B-dedukció központi problémája (akár Kant, akár Hegel számára) az az aggály volna, hogy a kategóriáink talán kontingensek, lásd: McDowell: Hegel's Idealism as Radicalization of Kant. Id. kiad., 84; McDowell: On Pippin's Postscript. Id. kiad., 190–193. A dedukció McDowell szerint a szemléleti formák kontingenciája miatt hiúsul meg.

24 McDowell: Hegel and the Myth of the Given. Id. kiad., 86; McDowell: Hegel's Idealism as Radicalization of Kant. Id. kiad., 79–81; McDowell: On Pippin's Postscript. Id. kiad., 194.

25 McDowell: Hegel's Idealism as Radicalization of Kant. Id. kiad., 76–78.

elgondolhatóság kategoriális formájával, hanem tökéletesen egyezne az-
zal. Vagyis azt kellene megmutatnunk, hogy a gondolkodás kategoriális
formája *azonos* az érzéki adódás formájával. Ez lenne az a spekulatív
„azonosság-a-különbségben”, amelynek a B-dedukcióban felsejlő kívá-
nalma megelőlegezi Hegel abszolút idealizmusát.²⁶

Csak hogy Kantnak nem sikerül megmutatnia a kívánt azonosságot.
Érzékelésünk szemléleti formája és gondolkodásunk kategoriális formája
csak egymásnak pontosan megfelelően lehetnek objektívek. Amennyiben
bármelyik pólus a másikkal fennálló korrelációtól független szubjektív
esetlegességek által meghatározottnak bizonyul, a másik objektivitása is
óhatatlanul csorbát szenved. Ha tehát a térnek és az időnek, úgy is mint
az érzéki adódás tiszta formáinak vannak bizonyos pre-szintetikus, eset-
leges sajátosságai, és e tiszta szemléleti formák csak az értelem szintetikus
hatásának köszönhetően nyerik el a gondolkodásunk által megkövetelt
kategoriális egységet, akkor ez az egység végső soron mégiscsak olyasva-
lami, amit a gondolkodásunk mintegy rákényszerít az érzéki szemléle-
tünk sajátlagos formáira. Ha tehát a teret és az időt érzéki szemléletünk
esetleges formáinak tekintjük, nem pedig a tárgyiség konstitutív feltéte-
leinek, akkor ezen adódási formák viszonylatában a gondolkodás kate-
goriális formája sem lehet több holmi „szubjektív előírásnál” (*subjective
imposition*).²⁷ Ez pedig még akkor is aláásná a kategóriák objektivitását,
ha azok minden lehetséges véges szubjektum számára szükségszerűek
lennének (amiben ráadásul a Gomes, Moore és Stephenson által kifejtett
okokból nem is lehetünk biztosak,²⁸ bár McDowell ezzel a problémával

26 McDowell: On Pippin's Postscript. Id. kiad., 198.

27 Itt korrigáltam egy következetlenséget McDowell diagnózisában. Úgy érvel, hogy
a B-dedukcióban kategóriáink azért bizonyulnak pusztán szubjektív előírásoknak,
mert az objektív érvényességük „lényegileg függ attól, hogy milyen a formája a *mi*
érezkiségiünknek” (McDowell: Hegel's Idealism as Radicalization of Kant. Id. kiad.,
77, 82). Vagyis a szemléleti formák szubjektivitása mintegy tranzitív módon „fertőzi
meg” a kategóriákat: azért, mert a kategóriák tárgyakra való vonatkozhatósága
az érzékelőképességünk sajátos szubjektív formájától függ. Ennek megfelelően
állítja McDowell, hogy a szemléleti formák szubjektivitásához képest a kategó-
riák szubjektív előírás-jellege *nem* egy „újabb [*extra*] szubjektív előírás”, hanem
csak ama szubjektivitás folyománya. Am ezt cáfolja az a megfontolás – amelyre
McDowell is ismételtelen utal (lásd McDowell: Hegel's Idealism as Radicalization
of Kant. Id. kiad., 75–77) –, hogy a miénkétől eltérő szemléleti formákon is alig-
hanem ugyanúgy elvégezhető lenne a tiszta értelemi szintézis. Ha így van, akkor
a kategóriákat azért kell szubjektív előírásoknak tekintenünk, mert jóllehet csak
szemléleti formáink közvetítésével, ám azok esetleges sajátosságaitól függetlenül
vonatkoznak tárgyakra – vagyis a szemléleti formák szubjektivitásával *szemben*,
nem pedig annak *folyományaként* bizonyulnak szubjektív előírásoknak.

28 Gomes–Moore–Stephenson: i. m.

nem számol).²⁹ McDowell diagnózisa fényében jól láthatóvá válik az összefüggés Ameriks és Guyer, illetve Bristow egymással vitázó tézisei között, melyeket az első szakaszban érintettem.³⁰ Elemzéséből ugyanis az következik, hogy a szemléleti formák esetlegessége és a kategóriák szubjektivitása ugyanannak az érmének két oldala.

Nézzük meg, hogy milyen lehetséges megoldások kínálóznak a McDowell által diagnosztizált problémára.

(a) Minthogy McDowell Hegel Kant-kritikáját értelmezve fejti ki a bírálatát, nem meglepő, hogy az első megoldási javaslatot magánál Hegelnél találjuk meg. Hegel a *Hit és tudás* című korai értekezésében még csak utalásszerű, vázlatos formában, majd az *Enciklopédia* természetfilozófiai fejezetében részletesebben a fogalom önmozgásából vezeti le a tér és az idő szükségzerűségét, ezáltal felszámolva azok externalitását.³¹

(b) A második megoldási lehetőséget McDowell körvonalazza,³² mégpedig összhangban kvietisztikus metafizológiai felfogásával, amely

29 Itt kínálkozik az az ellenvetés, hogy a „szubjektív előírásként” értett gondolkodás akár korrigálhatja is az érzékelés szubjektív, esetleges módját, és így a szubjektív torzítás szubjektív korrekciója révén talán mégiscsak szert tehetünk objektív megismerésre. Hogy miért hiábavaló egy ilyesfajta korrekciótól várni az objektivitást, azt leszűrhetjük Hegel érveléséből *A szellem fenomenológiájához* írott bevezetés elején: ha egyfajta passzív „közegként” fogjuk fel a megismerőképeségünket, melynek közvetítő szerepe valamiképpen eltorzítja az objektivitást – és ez a modell nagyjából leírja az érzékelés szerepét a jelenleg mérlegelt ellenvetésben –, akkor a torzítást kiiktatva egy füst alatt magát a közvetítést is megszüntetnénk, feladva hozzáférésünket az objektivitáshoz. (Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 48.) Idevág továbbá McDowellnek az a megállapítása, hogy a dedukció által elhárítandó szkepticizmus nem az igaz megismeréshez szükséges korrespondanciát, hanem a tárgyvonatkozás (*objective purport*) alapvetőbb feltételét látja veszélyben forogni (lásd McDowell: *On Pippin's Postscript*. Id. kiad., 190–192). McDowell szerint nem az a lehetőség aggasztja Kantot, hogy érzékelésünk talán torzítva képezi le a tárgyakat, gondolkodásunk pedig tovább torzítja azt, amit az érzékeink befogadnak. Hanem az a lehetőség, hogy érzékleteink az adódásuk szubjektív, tér-időbeli módjánál fogva egyáltalán nem is képesek tárgyakra vonatkozni, és minthogy ez az adódási mód független a tárgyként elgondolhatóság kategóriális feltételeitől, eme kategóriák is csak a mi gondolkodásunk szubjektív szabályai, vagyis nem objektívek. Ha az érzékelés objektivitását csorbító esetleges adódási módozat (jelesül a tér- és időbeliség) szubjektivizáló hatását szubjektív regulákhöz igazodó gondolkodás révén próbálnánk ellensúlyozni, azzal a szóban forgó aggályt nemhogy nem oszlatnánk el, hanem csak igazolnánk.

30 Ameriks: Hegel's Critique of Kant's Theoretical Philosophy. Id. kiad.; Guyer: i. m.; Bristow: i. m.

31 GW 4. 327; GW 25. 243–251.

32 McDowell: Hegel's Idealism as Radicalization of Kant. Id. kiad., 85–89; McDowell: *On Pippin's Postscript*. Id. kiad., 194–198.

szerint egy sor kínzó probléma szertefoszlik, amennyiben sikerül fel-tárnunk és hatástalanítanunk bizonyos, háttérben lappangó, megalapozatlan előfeltevéseket.³³ Ahhoz az állásponthoz, amely a B-dedukció útvesztőjében még csak felemás módon derengt fel, Hegelnél viszont következetesen kidolgozott alakot nyert, McDowell egy szinte zavarba ejtően „egyszerű” utat kínál: elég belátnunk azt, hogy indokolatlan a tere-t és az időt a megismerési képesség viszonylatában külsődleges és csak ránk, emberekre jellemző esetleges adottságoknak tekinteni. Ha abból indulunk ki, hogy az érzéki szemléletben adódó tárgyiség tér- és időbeli formája nem egyéb, mint az általában vett véges gondolkodás kategoriális formája, akkor nincs szükségünk sem transzcendentális dedukcióra, sem a szellem fenomenológiájára. A McDowell által javasolt filozófiai terápia tehát abban a belátásban jut nyugvópontra, hogy a következetesen vég-gigvitt idealizmus – melynek központi tézise az, hogy a gondolkodás és az objektív valóság egyazon közös formával bír – egybeesik a hétköznapi realizmus „lapos evidenciájával”.³⁴

(c) Rödl szerint azonban a McDowell által javasolt „egyszerű út” va-lójában csupán a B-dedukció első lépésében megfogalmazódott analitikus a priori követelményig vezet el bennünket; arról ugyanis már semmit sem mond McDowell, hogy mégis miért lenne a tér és az idő a megismerés konstitutív feltétele.³⁵ Ezt belátandó nem elégedhetünk meg egy szerény filozófiai terápiával, hanem konstruktív elméletalkotásba kell vágnunk. Azt kell megmutatnunk – ahogy Hegel tette logikájában –, hogy a tiszta gondolkodás képes egyetlen okfejtéssel levezetni a kategóriákat, azok objektív érvényességét és az idősémáikat.

(d) Simon R. Gurofsky megoldási javaslata tartalmilag összhangban van McDowellével.³⁶ Csakhogy Gurofsky vitatja McDowell diagnózisát.

33 John McDowell: *Mind and World: With a New Introduction*. Harvard University Press, Cambridge/MA, 1994/1996, <https://doi.org/10.4159/9780674417892>.

34 McDowell: On Pippin's Postscript. Id. kiad., 198. Ennek a terapeutikus célkitű-zésnek a hegeli abszolút idealizmus mellett legfontosabb előképét McDowell Wittgensteinnél találja meg (McDowell: *Mind and World*. Id. kiad., 27–36), Bernard Williams korábbi Wittgenstein-értelmezésével összhangban (lásd Bernard Williams: Wittgenstein and Idealism. In *The Sense of the Past: Essays in the History of Philosophy*. Szerk. Myles Burnyeat. Princeton University Press, Princeton, 2006, 377).

35 Sebastian Rödl: Eliminating Externality. In Jürgen Stolzenberg – Karl Ameriks (szerk.): *Internationales Jahrbuch des Deutschen Idealismus*. 5. kötet. De Gruyter, Berlin, 2008, 176–188, <https://doi.org/10.1515/9783110192438.1.176>.

36 Simon R. Gurofsky: On the Putative Possibility of Non-Spatio-Temporal Forms of Sensibility in Kant. *European Journal of Philosophy*, 2020 (28):4, 841–856, <https://doi.org/10.1111/ejop.12536>.

Szerinte a kanti álláspont McDowell által javasolt állítólagos korrekciója valójában megegyezik Kant álláspontjával, amely helyesen értve a konstruktív, (neo-)hegelianus megoldás okafogyottságát is maga után vonja. A következő részben erre a véleményem szerint plauzibilis megoldási javaslatra térek ki kicsit hosszabban.

Az értelmes elgondolhatóság szempontja Gurofsky interpretációjában

Gurofsky érvelése szerint McDowell diagnózisa nem vet számot azzal, hogy amikor Kant a miénkétől eltérő szemléleti formák lehetőségére utal, akkor csupán ilyen szemléleti formák *logikai* lehetőségét engedi meg, és nem a *valós* lehetőségüket. Kant nem azt állítja, hogy ilyen szemléleti formák lehetségesek, hanem hogy a rájuk vonatkozó *gondolatok* lehetségesek, minthogy ellentmondásmentesek. Ám fontos hangsúlyozni: Kant azt sem állítja, hogy a miénkétől eltérő szemléleti formák valós értelemben *lehetetlenek*. A valós lehetőség vagy lehetetlenség legfontosabb kritériuma Kant szerint ugyanis a következő kérdés: adódhat-e a szóban forgó dolog időben és térben? E kritérium alapján állapíthatjuk meg például azt, hogy noha egy két egyenes által bezárt geometriai alakzat *logikailag* lehetséges, mivel ellentmondásmentesen elgondolható, ám *valósan* lehetetlen, mert összeegyeztethetetlen a külső szemléletünk térbeli formájával. Ám nyilvánvaló, hogy egy szemléleti forma nem valamiféle tárgy, amely az időben és térben adódás feltételének vagy megfelel, vagy nem. A valós lehetőség eme formális kritériuma egyáltalán nem is alkalmazható egy szemléleti formára (ahogyan például arra a kérdésre sincsen válasz, hogy osztható-e hárommal a Déli pályaudvar). Ezért a miénkétől eltérő szemléleti formákról nem mondhatjuk sem azt, hogy *valós* értelemben lehetségesek, sem azt, hogy *valós* értelemben lehetetlenek. A kérdés *eldönthetetlen*.

A másféle szemléleti formák pusztán *logikai* lehetősége viszont nem vonja maga után a szemléleti formáink *esetleges* voltát. Mégpedig azért nem, mert a másféle szemléleti formákra vonatkozó gondolataink ugyan mentesek a logikai ellentmondástól, azonban üresek, értelem nélkül valók. A kortárs kommentátorok többségével szemben ugyanis Gurofsky egy fontos kérdésben egyetért Strawson nagy hatású értelmezésével.³⁷

37 Peter F. Strawson: *The Bounds of Sense: An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*. Routledge, London, 1966.

komolyan veszi azokat a passzusokat, amelyekben Kant leszögezi, hogy fogalmainknak „csakis a mi érzéki és empirikus szemléletünk kölcsönöz... értelmet és jelentést [*Sinn und Bedeutung*]”.³⁸ Ha tehát másféle szemléleti formákról nem lehet tér- és időbeli tapasztalatunk, akkor Gurofsky, akárcsak Altrichter szerint³⁹ az ezekre vonatkozó gondolataink jöllehet logikailag lehetségesek, azonban híján vannak bármiféle értelemnek. Így értelmetlen az a kijelentés is, hogy a szemléleti formáink esetlegesek. Aki ilyesmit állít, voltaképpen maga sem tudja, hogy mit mond, hiszen a kijelentésében implikált kontrafaktuális lehetőség gondolata üres.

Ezzel összefüggő okból téves az a McDowell által megfogalmazott diagnózis is, miszerint a szemléleti formáink *külsődlegesek* a megismerő szubjektum vonatkozásában. A tévdiagnózis abból a feltevésből származik, hogy véges megismerő szubjektumnak lenni csupán annyit tesz, mint képesnek lenni a gondolkodás apperceptív spontaneitására. Ha a véges szubjektivitás illetően absztrakt fogalmából indulunk ki, akkor csakugyan úgy kell gondolnunk: szemléleti formáink nem következnek abból, hogy mit jelent egyáltalán megismerő szubjektumnak lenni, tehát nem konstitutív feltételei bármilyen tárgyiságnak, hanem a megismerési képességünk viszonylatában külsődleges, szubjektív sajátosságai az emberi nézőpontnak. Ám az imént vázolt okból kifolyólag ez a kiindulópont is híján van az értelemnek. Amint arra Gurofsky rámutat, az általában vett megismerésről is csak annyiban alkothatunk értelemmel bíró fogalmat, amennyiben ez a fogalom magában foglalja az idő- és térbeli érzéki szemlélet képességét. Hiszen az a két fogalmunk, hogy „érzéki szemlélet” és „értelem” végső soron elméleti absztrakciók: egymástól csak funkcionálisan megkülönböztethető, ám valójában korrelatív és elválaszthatatlan funkciói a megismerési képességünknek. Egyikről sem alkothatunk olyan értelemmel bíró fogalmat, amely ne utalna legalábbis implicit módon a másikra. Ha tehát értelmes fogalmat akarunk alkotni arról, hogy mit jelent egyáltalán megismerő szubjektumnak lenni, akkor ebbe bele kell értenünk az idő- és térbeli érzéki szemlélet képességét is. Így viszont a szemléleti formáinkat sem tarthatjuk külsődlegesnek a megismerő szubjektum viszonylatában.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a véges szubjektum pusztán fogalmából analitikusan következne annak tér- és időbeli volta; ha így volna, akkor másféle szemléleti formák nem is lennének ellentmondásmentesen elgondolhatók. Ilyen szubjektumok ellentmondásmentes elgondolhatóságát Kant alighanem azért húzza alá, mert ezzel is az érzéki szemlélet-től elvonatkoztatató tiszta gondolkodás korlátosságára akarja felhívni a

38 TÉK 154, B148–149; TÉK 258, B305–306.

39 Altrichter: i. m., 46–47.

figyelmet: ha egyedül a tiszta gondolkodásra támaszkodva reflektálunk a megismerési képességünkre, annak receptív ága szükségképpen meghatározatlan marad. Ám ha elgondolhatók is nem térben és időben szemlélő véges szubjektumok, jól meghatározott értelemmel bíró fogalmat róluk nem alkothatunk.

Elevenség, szubjektivitás és tér-időbeliség

Gurofsky válasza a hegeli diagnózis McDowell által kidolgozott változatra nemcsak meggyőző, hanem kifejezetten gondolatébresztő is. Okfejtését ezért a következőkben egy olyan gondolatmenettel egészítem ki, amely a Kant-interpretáció dilemmáitól függetlenül is előrébb vihet bennünket a filozófiai megértésben. Egy nagyon általános szemantikai megállapítással kezdem, majd ezt néhány fenomenológiai felvetéssel konkretizálom, hogy aztán végül a filozófiai biológia és antropológia szempontjait tekintve véve erősítsem meg és finomítsam Gurofsky tézisét.

A szemantikai megfontolást Gomes és Stephenson vázolja Kant módszere kapcsán:⁴⁰ amikor Kant arra hivatkozik, hogy mit tudunk „mi”, emberek megismerni, illetve belátni, akkor ha kimondatlanul is, de az emberiség nem-empirikus, hanem transzcendentális vagy reflexív fogalmát alkalmazza. E fogalom kiterjedése megegyezik a többes szám első személyű névmás kiterjedésével. Embernek számít mindenki, aki „miközénk” tartozik: aki tehát elvileg képes Kanthoz csatlakozva részt venni a kritikai vizsgálódásban, és belátni Kant felismeréseit – így például azt, hogy a mi számunkra csak térben és időben adódhatnak tárgyak. Miért is releváns Gomes és Stephenson megállapítása? Azért, mert az *emberi* nézőpont ezen reflexív fogalmán nem terjedhet túl az a fogalom sem, amelyet az *általában vett* véges szubjektumról alkothatunk. Emellett szól egy olyan megfontolás, amelyet más-más formában Bernard Williams, Jonathan Lear és McDowell is megfogalmaz,⁴¹ és amely távolról rímel arra a kanti megállapításra, hogy más gondolkodó szubjektumokat

40 Anil Gomes – Andrew Stephenson: Kant on the Pure Forms of Sensibility. In Anil Gomes – Andrew Stephenson (szerk.): *The Oxford Handbook of Kant*. Oxford University Press, Oxford, megjelenés előtt, 1–26. <https://philarchive.org/rec/STEKOT-7>.

41 Williams: i. m.; Jonathan Lear: The Disappearing “We”. In Uő: *Open Minded: Working Out the Logic of the Soul*. Harvard University Press, Cambridge/MA, 1998, 282–300, <https://doi.org/10.4159/9780674274419-012>; John McDowell: *Reason and Nature: Lecture and Colloquium in Münster*. Szerk. Marcus Willaschek. LIT-Verlag, Münster, 2000.

csak saját öntudatom másokra való átvitele révén lehetséges elgondolni.⁴² A megfontolás a következő: arról, hogy mit jelent egyáltalán szubjektumnak lenni, csakis magunkból kiindulva tudunk bármilyen értelmes fogalmat alkotni – azt megvizsgálva, hogy kikkel tudunk legalább minimális értelemben szót érteni és kölcsönös elismerési viszonyba lépni, kiket tudunk még valamiképpen beleérteni a többes szám elsőszemélyű névmás legtágabban értelmezett változatába. Ez megegyezik az emberiség imént vázolt nem-empirikus fogalmával. Ha pedig így áll a dolog, akkor a megismerő szubjektum egyedüli értelmesen elgondolható fogalmába bele kell értenünk azt is, hogy egy ilyen szubjektum gondolatai térben és időben adódó érzéki szemléletekre vonatkoznak.

Érdekes fenomenológiai terminusokban is pontosítanunk azt, hogy alkalmasint miért lehetetlen a tértől és időtől elvonatkoztatva értelmesen elgondolnunk egy általában vett véges szubjektum episztémikus helyzetét. Először a térrel kapcsolatban teszünk fel egy kérdést. Az általában vett véges megismerő szubjektum fogalma implikálja azt, hogy a szubjektum más szubjektumokkal együtt képes megismerni egy tőle különböző tárgyi valóságot. Vajon lehetséges-e az imént megadott feltételnek megfelelően értelmesen elgondolnunk a szubjektum és tárgyi valóság viszonyát, illetve a szubjektumok közötti viszonyokat, ha elvonatkoztatunk ezen viszonyok térbeli jellegétől – vagyis attól, hogy testünkön kívüli tárgyak adódnak számunkra és más, szintén rajtunk kívüli pozíciót elfoglaló testesült szubjektumok számára? Ami pedig az időt illeti, négy kérdést tehetünk fel. (1) Vajon alkothatunk-e értelmes fogalmat akár a szubjektumról, akár a tárgyi valóságról, ha elvonatkoztatunk azok perzisztens, időben állandó voltától? (2) Jelenthet-e még egyáltalán bármit a véges gondolkodásról alkotott fogalmunk, ha elvonatkoztatunk gondolkodásunk *diszkurzív* jellegétől, vagyis attól, hogy szukcesszív szintéziseket végezve „végigfut” az érzéki sokféleségen? (3) Alkothatunk-e értelmes fogalmat az ítélet aktusáról, amennyiben elvonatkoztatunk attól, hogy ítéleteink időben kibontakozó, szintaktikailag tagolt kijelentésekben fejeződnek ki? (4) Alkothatunk-e értelmes fogalmat arról, hogy egy miénkétől eltérő szemléleti formákkal rendelkező szubjektum miként tudhatná a saját szemléleti formái tekintetében reprodukálni Kant kritikai vizsgálódását? Hiszen *A tiszta ész kritikáját* olvasva egy lényegileg szukcesszív, időben kibontakozó gondolatmenetbe vonódunk be, amelyben *először* megkülönböztetjük egymástól az érzéki szemléletet és az értelmet, *hogy aztán* egy második lépésben belássuk: a megismerési képesség egymást kölcsönösen feltételező funkcióiról van szó.⁴³

42 TÉK 324, A346–347/B404–405; TÉK 668, A353–354.

43 McDowell: Hegel and the Myth of the Given. Id. kiad., 81; Conant: i. m., 96–97.

Valamennyi fenti kérdésre „nemmel” válaszolhatunk. Hiába tudunk ellentmondásmentesen elgondolni nem térben és időben szemlélő véges szubjektumokat, róluk – szükségképpen magunkból kiindulva – nem alkothatunk meghatározott értelemmel bíró fogalmat. És nemcsak azért, mert az emberi tapasztalás történetesen tér- és időbeli. Tapasztalásunk tér- és időbeli jellege ugyanis összefügg nézőpontunknak egy még alapvetőbb sajátosságával: nevezetesen azzal a ténnyel, hogy élőlények vagyunk. Ez a sajátosságunk azt is meghatározza, hogy milyen lehetséges entitásokat tudunk egyáltalán értelmesen elgondolni megismerő szubjektumokként – vagy másképpen fogalmazva, hogy tőlünk eltérő konstitúciójú lehetséges szubjektumokat elgondolva mennyire tudunk magunktól eltávolodni anélkül, hogy átlépniénk az értelmes gondolatokat az értelmetlenektől elválasztó határt.

Úgy gondolom, megkockáztatható az az erős állítás, hogy nem alkotunk más értelmes fogalmat a megismerésről, mint egy olyan képességről, amely valamilyen életfolyamat összefüggésében tölt be orientáló szerepet. Tulajdonképpen erre világít rá Hegel, amikor *A szellem fenomenológiájában* az intencionális tudat minimális modelljéből kiindulva megmutatja: ilyesmire csak egy élőlény lehet képes, amely a kívánságai- ban rá tud ébredni a tőle különböző dolgokra és önmagára. Hogyan is gondolhatnánk el szubjektum és objektum különbségét, ha nem egy olyan értelemstruktúraként, amelynek alapja a biológiai élet folyamatában végrehajtódó megkülönböztetés élőlény és környezete között? És hogyan gondolhatnánk el egy öntudattal bíró szubjektum intencionális viszonyulását a tárgyisághoz, ha nem az önviszonyulás és környezetre irányultság élőlényekre jellemző együttállásának sajátos (normákhoz igazodó, lényegileg társas, „világra nyitott”) módosulataként? Elvégre a megismerés objektív tényállásokra irányul, az objektivitás pedig, úgy is mint valamely megismerhető tényállás sajátossága, az értelem, a jelentőségteliség egyik válfaja. Egy objektívként felismert tényállás nem pusztán *factum brutum*, hanem jól meghatározott, normatív jelentőséggel bír számunkra. A jelentőségteliség bármely formája viszont csak egy élőlény és környezete közötti korreláció összefüggésében fordulhat elő. Pontosabban: bármilyen értelmesség és jelentőségteliség, és így bármilyen megismerés alapja az a környezetre irányultság, amely egy *állati* élőlény magatartásában érvényesül, és amelyet Helmuth Plessner egy F. J. J. Buytendijk-kel közösen írt úttörő értekezésben „környezeti intencionalitásnak” (*Umweltintentionalität*) nevez.⁴⁴

44 Helmuth Plessner: *Gesammelte Schriften*, 10 kötet. Szerk. Günter Dux – Odo Marquard – Elisabeth Ströker és mások. Suhrkamp, Frankfurt, 7. kötet, 79–89. (A továbbiakban: GS/kötetszám/oldalszám.) A vázolt összefüggés egyik negatív folyományát

Azért fontos itt leszögezni, hogy csak egy élőlényt, pontosabban csak egy állati lényt gondolhatunk el értelmesen megismerő szubjektumként, mert a biológiai életet viszont – és így a megismerést is – csak tér-időbeliként tudjuk elgondolni. Ez az igen fontos, bár a szakirodalomban alig tárgyalt tanulság szűrhető le abból a természetfilozófiai koncepcióból, amely alapvetésül szolgál Plessner filozófiai antropológiája számára. Noha Plessnerhez fordulva kilépünk a Kant által megalkotott elméleti keretek közül, azért nem fordítunk hátat azoknak. Elvégre az elevenség és a megismerés közötti összefüggés Kant előtt sem maradt rejtve; és Plessner egész vállalkozása, melynek egyik fontos hozadéka éppen eme összefüggés kidolgozása, Kant filozófiájának rekonstruktív értelmezéséből nőtt ki.⁴⁵

Plessner Kanthoz kapcsolódó gondolatmenetei közül itt most azt kell felidézni, amelyben Plessner levezeti az elevenség kategóriáit.

már 1979-ben megfogalmazta John Haugeland: „Az a baj a mesterséges intelligenciával, hogy a számítógépek füttyülnek mindenre.” (John Haugeland: *Understanding Natural Language*. In *Having Thought: Essays in the Metaphysics of Mind*. Harvard University Press, Cambridge/MA, 1998, 60, <https://doi.org/10.2307/2025695>) Haugeland (nyilvánvalóan Heideggerhez kapcsolódva) a saját létezésre irányuló átfogó egzisztenciális „törődés” (*care, concern*) hiányával magyarázza azt, hogy a számítógépek vakok a jelentőségteliségre. Azonban bármilyen egzisztenciális törődés és jelentőségteliség még alapvetőbb, és nemcsak az emberi életformában fennálló természeti feltételére irányítja rá a figyelmet Plessner a *Lét és idővel* párhuzamosan kidolgozott filozófiai biológiájában. Fontos hangsúlyozni, hogy az elevenségnek ebben az összefüggésben releváns fogalma nem azonos a (nehezen definiálható) természettudományos életfogalommal, és ezért nem korlátozódik az evolúcióra képes kémiai rendszerekre. Például az elevenség Plessner által meghatározott fogalma elvileg kiterjedhet akár a Bronfman, Ginsburg és Jablonka által elképzelt, az elevenség filozófiai értelemben alapvető sajátosságait megvalósító hipotetikus robotra is. Lásd Zohar Bronfman – Simona Ginsburg – Eva Jablonka: *When Will Robots Be Sentient? Journal of Artificial Intelligence and Consciousness*, 2021 (8):2, 183–203, <https://doi.org/10.1142/S2705078521500168>.

- 45 A kanti előzmények közül különösen fontosnak tűnik a harmadik kritikában található fejtegetés az elme és az eleven test kapcsolatáról, lásd Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Ictus Kiadó, Szeged, 1997, 200; Immanuel Kant: *Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Deutschen (Königlichen Preussischen) Akademie der Wissenschaften*. 29 kötet. De Gruyter, Berlin, 1900, 5. kötet, 277–278. Erről a jelen tanulmány gondolatmenetéhez illeszkedően lásd Dornbach Márton: *Öntudat és affektív értékelés: Egy biofilozófiai felismerés kanti előzményei. Elpis*, 2022 (15):1–2, 11–24, <https://doi.org/10.54310/Elpis.2022.1.2>. Ami pedig Plessner kantianus kiindulópontját illeti: doktori disszertációjában (1916) csakúgy, mint habilitációs értekezésében (1920) Kant metafizikáját rekonstruálja. Ezekben a korai munkákban kezd körvonalazódni az a filozófiai antropológia, amelyet Plessner az 1920-as években dolgoz ki, és amelynek három fő műve a kritikai trilógia antropológiai revíziójaként is felfogható.

E dedukció kiindulópontja az a feltevés, hogy az élőlények olyan tér- és időbeli fizikai dolgok, amelyek „határmegvalósítók”, vagyis a test részeként maguk hajtják végre folyamatosan az elhatárolódást és az átmenetet a test és környezete között.⁴⁶ Plessner a tér- és időbeli tárgyiség és a határmegvalósítás szintéziséből vezeti le az élőlényekre jellemző kategoriális sajátosságokat.⁴⁷ A tér- és időbeli tárgyiség mint kiindulópont jelzi, hogy Plessner nem vitatja a két kanti szemléleti forma megkerülhetetlen voltát. Elgondolásából azonban az következik, hogy az élőlények összefüggésében a tér és az idő már nem csupán szemléleti formák. Plessner ugyanis már a dedukció kezdeti szakaszában különbséget tesz az élőlények térbeli meghatározottságaira vonatkozó „statikus” kategóriák (pozícionalitás, szerveződés stb.) és a „dinamikus,” időbeli kategóriák között (folyamatszerűség, fejlődési ív, öregedés és halál stb.).⁴⁸ Ezzel pedig azt jelzi, hogy a biológiai élet összefüggésében mind a tér, mind az idő kategoriális jelentőségre tesz szert.

Miért is fontos ez? Plessner kategóriatana nemcsak a kiterjedése tekintetében tér el a kanti előképtől (amennyiben az eleven természet kitüntetetten fontos szférájára szorítkozik), hanem azért is, mert a kategorialitás más felfogásán alapul. Míg ugyanis Kant leszögezi, hogy „az ontológia büszke neve át kell hogy adja helyét a tiszta értelem analitikája szerény megnevezésének”,⁴⁹ Plessner – Kanttól eltérően, és Hegel logikájához, valamint Nicolai Hartmann kategóriatánához kapcsolódva – ontológiai jelentőséget tulajdonít az általa levezetett kategóriáknak. Az organikus élet kategóriái egyaránt határozzák meg azt, hogy melyek azok a reduktív természettudományos magyarázatok által sem kiküszöbölhető fenomenális minőségek, amelyekre tekintettel egy élőlényt a hétköznapi tapasztalásban kénytelenek vagyunk elevennek *lát*ni – és azt, hogy mit jelent egyáltalán elevennek *lenni*.⁵⁰ Amennyiben tehát az élőlényekre jellemző tér- és időbeli struktúrák kategoriális sajátosságok, úgy ezek már nem csupán a szemléletünk a priori formáit tükröző fenomenális meghatározottságok. Plessner megfogalmazásában „a térforma és az időforma meghatározó [*bedingender*] külsődleges formák helyett meghatározott [*bedingter*] »belső« létkarakterekké válnak”.⁵¹ Sem a tér,

46 Helmuth Plessner: *Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie*. De Gruyter, Berlin, 1975, 103–104, <https://doi.org/10.1515/9783110845341>.

47 Uo. 121.

48 Uo. 132.

49 TÉK 265; A 247/B 303.

50 Plessner: i. m., 105–118.

51 Uo. 183.

sem az idő nem csupán egy abszolút viszonyítási rendszer, amelyben elhelyezve az élőlény a szemléletünk számára hozzáférhetővé válik; az eleven test ugyanis, amint Plessner írja, „nem közömbös a tér és az idő viszonylatában: növekedik és öregedik. [...] az eleven dolgok viszonyulnak a térben és időben elfoglalt helyükhöz. A növekedő test határának kijebbb tolódásában egy abszolút térmértékkel rendelkezik, öregedésében pedig egy abszolút időmértékkel”.⁵² Az élőlény ezért nem csupán térben és időben tapasztalható meg, hanem a létezésében „téryszerű” és „időszerű” (*raumhaft, zeithaft*). Ahogy az élőlény térszerűsége nem egy végtelen, homogén és üres szemléleti forma, hanem egy véges, az élőlény mint abszolút origó köré szerveződő, értelmesen tagolt és minőségileg differenciált, perspektivikus értelemhorizont, úgy az időszerűsége sem merül ki a pusztá egymásutániságban, hanem irreverzibilis iránnyal bír, és három idősíkba tagolódik.⁵³

Plessner úgy foglalja össze a fentiekben vázolt tényállást, hogy „az organikus test nem csupán egy négydimenziós alakzat, mint minden fizikai tárgy, hanem ama lényegi tulajdonságánál fogva, hogy pozicionálisan megtartja [*behaupten*] a teret és az időt, önmagában a tér és az idő abszolút uniója”.⁵⁴ Külön magyarázatra szorul az utolsó kitétel. Plessner annyiban is Hegelt követi, hogy dialektikusan jár el.⁵⁵ Az elevenesség kategóriáit nemcsak egy alapelvből (határmegvalósítás és tárgyiség szintéziséből) vezeti le, hanem egyben a kategóriák egymással fennálló szoros összefüggését is kidolgozza – mégpedig különös tekintettel a statikus és a dinamikus kategóriák kölcsönviszonyára.⁵⁶ Míg tehát az élettelen dolgok vonatkozásában a tér és az idő egymástól független szemléleti formák, az élőlények térszerű és időszerű jellegzetességei egymást kölcsönösen feltételező kategoriális meghatározottságok, amelyek egyaránt bírnak fenomenológiai és ontológiai jelentőséggel.⁵⁷

52 Uo. 182.

53 Uo. 178–179.

54 Uo. 184.

55 Uo. 114.

56 Uo. 132, 155.

57 Plessner elgondolása az elevenesség tér-időszerűségéről alig tárgyalt a szakirodalomban. Az egyetlen általam ismert elemzés lásd: Andreas Höntscht: Das Problem nicht-körperlicher Raumhaftigkeit: Kants Prädikabilienlehre und Plessners Theorie der Positionalität. *Kant-Studien*, 2023 (114):1, 98–132, <https://doi.org/10.1515/kant-2023-2008>; egyszersmind javaslat egy kétségkívül gondolatébresztő, ám gyökeres átkeretezésre és revízióra. Míg ugyanis Plessner szándékai szerint az eleven természet ontológiáját dolgozta ki, Höntscht leszűkíti Plessner filozófiai biológiáját (véleményem szerint tévesen) a filozófia biológiájára, vagyis az empirikus tudományként értett biológia megalapozására. Javaslatára szerint az elevenesség Plessner

Mindebből az következik, hogy nem tudnánk megragadni, mit jelent egyáltalán elevennek lenni, ha elvonatkoztatnánk attól, hogy egy élőlény folyamatosan megvalósítja a térbeli elhatárolódást önmaga és környezete között, miközben úgy marad önmagával azonos, hogy bizonyos, a múltban kialakult állapotait megőrizve, ugyanakkor a saját jövőjére irányulva, és a térbeli határait átlépve folyamatosan alakul. Ez az élőlényekre általában jellemző tér-időszerűség szükségképpen meghatározza az állati tudat struktúráját, és abban explicitté válik. Hans Jonas idevágó fenomenológiai elemzése szerint a biológiai élet időbelisége az állat célvezérelt, jövőre nyitott magatartását motiváló, értékelő affektusok formájában jelentkezik, térbelisége pedig az élőlényrel korrelatív környezet észlelésében.⁵⁸ Az állati tudatban azonban mind a tér, mind az idő csupán perspektivikus horizontként vetül ki az állat mint abszolút origó köré; és ezzel a perspektivitással függ össze az is, hogy a térbeli dolgok észlelését áthatják az életfolyamat időbeliségét konstituáló, értékelő és motiváló affektusok, minthogy az állati életformában se szükség, se mód nincs az affektusmentes objektív észlelésre.

A jelen gondolatmenet szempontjából az állati tudat tér-időbelisége mindenekelőtt annak a hipotézisnek a fényében tűnik fontosnak, hogy bármilyen lehetséges megismerést csak egy állat életfolyamatának összefüggésében tudunk értelmesen elgondolni. A megismerés az állati tudat sajátos, nemcsak környezeti intencionalitásra szorítókozó, hanem reflexív öntudattól kísért, interszubjektív érvényességgel bíró episztémikus normákhoz igazodó, és ezért a világra nyitott, potenciálisan objektív módosulata. Mivel egy objektív megismerésre képes életformában az észlelés már nem olvad egybe szubjektív értékelő affektusokkal, ennek megfelelően a tudat térbeli formája is elválik az időbeliségétől. Továbbá

által vezetett kategóriái voltaképpen nem is kategóriák, hanem a newtoni mechanikának a *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*ban elvégzett megalapozása során vezetett fizikai „predikabiliák” (például erő, mozgás, anyag stb.) biológiai ellenpárjai – azaz értelmi kategóriákat és tér-időbeli meghatározottságokat összekapcsoló, származtatott, „nem-tiszta a priori” alapfogalmi a biológiának, melyek viszonylatában viszont a „határmegvalósítás” Plessner számára alapvető elve fokozódik le származtatott fogalommal. Höntsch csupán utal arra, hogy a Kant predikabilia-elmélete jegyében átértelmezett plessneri elgondolás (a „tér és idő abszolút uniója” átértelmezve mint „tér és idő egysége az időben”) talán „kitörési pontot” kínálhat a teret és az időt szubjektívizáló kanti paradigmából. Ha azonban helytálló az általam vázolt értelmezés, akkor éppen a Höntsch által javasolt – a filozófiai biológiát a filozófia biológiájává, az elevenség kategóriáit fenomenális predikabiliákká lefokozó – revízió számolja fel azt a kitörési pontot, amelyet Plessner koncepciójában találhatunk meg.

58 Hans Jonas: *Das Prinzip Leben: Ansätze zu einer philosophischen Biologie*. Suhrkamp, Frankfurt, 1994, 181–194.

mind a térbeliség, mind az időbeliség módosul az állati tudatra jellemző tér-időbeliséghez képest: ha nem is pontosan a Kant által leírt tiszta szintézis értelmében, de a gondolkodás törvényszerűségeinek alávetve formalizálódik. Amint arra Plessner rámutat, a tér-idő egy önreflexióra képes lény tudatában már nemcsak az élőlény mint abszolút origó köré szerveződő perspektivikus értelemhorizont; egy ilyen lény ugyanis képes, sőt kénytelen saját szinguláris nézőpontját relativizálni és elhelyezni az abszolút térben és időben.⁵⁹ A tér-időszerűség véges és perspektivikus horizontjából így vetül ki a tér, illetve az idő mint abszolút, végtelen, üres, homogén, matematizálható vonatkoztatási rendszer.⁶⁰ Vagyis azt mondhatjuk, hogy a tér és idő mint *szemléleti* formák alapja az eleven szubjektum *kategoriális* tér-időszerűsége.

A fentiekben vázolt filozófiai antropológiai megfontolás alátámasztja és egyszersmind pontosítja is a Gurofksy által kifejtett elgondolhatósági érvet. Plessner koncepciójára támaszkodó okfejtésünkben először is az következik, hogy bármilyen objektív megismerés csak az állati tudat sajátos módosulataként gondolható el értelmesen – másodsor pedig, és az előbbi belátás folyamányaként az, hogy lehetetlen értelemmel bíró fogalmat alkotnunk olyan véges megismerő szubjektumokról, akik számára nem időben és térben adódnak a tárgyak. Félrevezető volna tehát azt mondanunk, hogy érzéki szemléletünk formáit csupán azért nem tekinthetjük az emberi nézőpont esetleges furcsaságainak, mert *történetesen* ezekkel a szemléleti formákkal megáldott lények lévén csak olyan véges szubjektumokat tudunk értelmesen elgondolni, akik osztoznak velünk ebben a furcsaságban. Érzékelésünk tér-időbelisége ugyanis

59 Plessner: i. m., 294.

60 Ez a klasszikus fizika modelljeivel összhangban lévő tér- és időszemlélet természetesen csak a hétköznapi tapasztalásunkra jellemző. Szintén az emberi élőlényre jellemző eredeti tér-időszerűség alapján, de egy jóval bonyolultabb matematikai formalizáció révén válik elgondolhatóvá a modern fizika relativisztikus tér-ideje (amelyre Plessner ismételten utal ebben az összefüggésben, lásd: Plessner: i. m., 178–181), vagy a lokalitás sérülését megengedő kvantummechanika (ami szintén foglalkoztatta Plessnert, lásd i. m., 38; Plessner: *Gesammelte Schriften* 9. Id. kiad., 68–70). Léon Brunschvicg fejtegetéseire támaszkodva Maurice Merleau-Ponty mutat rá arra a meglepő fejleményre, hogy a matematikai formalizációt a végsőkig fokozó, a lokalitás-elvet meghaladó kvantummechanikában a modern fizika kénytelen feladni a homogén tér euklidészi elgondolását egy olyan modell javára, amely a klasszikus fizika térfelfogásához képest akár felfogható egyfajta visszatérésként is a „természetes hely” arisztotelészi, az észlelés fenomenológiáján alapuló fogalmához (Maurice Merleau-Ponty: *La structure du comportement*. Presses Universitaires de France, Párizs, 1967, 155–157), amelyet Plessner is felidéz az élőlény kategoriális térszerűsége kapcsán (Plessner: *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Id. kiad., 131).

szorosan összefügg nézőpontunknak egy olyan alapvető sajátosságával – jelesül elevenségünkkel –, amelynek hiányában egyáltalán nem is beszélhetnénk bármiféle nézőpontról. Vagyis a tér-időbeliség nem csupán azért megkerülhetetlen szükségszerűség, mert egyedül a szemléleti formáinknak alávetett jelenségvilágra vonatkozó gondolataink bírhatnak meghatározott értelemmel. Hanem mindenekelőtt azért, mert ha el is tekintünk az említett általános megszorítástól, egy szubjektumot csak olyan kategóriákhoz folyamodva tudunk értelmesen elgondolni, amelyek tér-időbeliként határozzák meg a sajátos létmódozatát, és így a megismerési képességét is. Ha pedig bármilyen megismerő szubjektum csak térben és időben megismerőként gondolható el értelmesen, akkor a tárgyiség kapcsán sem tudunk elvonatkoztatni a tér-időbeliségtől anélkül, hogy az értelmesség határain kívülre tévednénk.